

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ**

**Инклузија деце са посебним потребама у
образовни систем Србије**

ДИПЛОМСКИ РАД

МЕНТОР:
др Жељко Бралић
ванредни професор

КАНДИДАТ:
Кристина Јарановић 59/08

Београд, 2017. године

Садржај:

1. УВОД	3
2. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ И ОБЛИЦИ ШКОЛОВАЊА ДЕЦЕ СА ПОСЕБНИМ ПОТРЕБАМА.....	4
3. ИНКЛУЗИЈА ДЕЦЕ СА ПОСЕБНИМ ПОТРЕБАМА У ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ СРБИЈЕ	10
3.1. ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА	11
3.2. ПРИЛАГОЂАВАЊЕ НАСТАВНИХ ПЛАНОВА И ПРОГРАМА, ИНДИВИДУАЛНИ ОБРАЗОВНИ ПЛАН	13
4. УЛОГА И КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА И САРАДНИКА У ИНКЛУЗИВНОМ НАСТАВНОМ ПРОЦЕСУ	16
5. УЛОГА РОДИТЕЉА, ВРШЊАКА И ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У ПРОЦЕСУ ИНКЛУЗИЈЕ	23
6. ПРЕПРЕКЕ И МОГУЋНОСТИ ОСТВАРИВАЊА ИНКЛУЗИЈЕ	27
7. ЗАКЉУЧАК	30
8. ЛИТЕРАТУРА	32

1. Увод

Образовање има велики значај за људе и друштва у којима се остварује. Неопходно је сваком људском бићу, стога мора свакоме бити доступно. Обухвата целокупну личност човека и уопштено целокупну људску цивилизацију, те без њега нема напретка и развоја ни у ком погледу.

Током деценија, различито се остваривало, да л' се преносило од најстаријих чланова породице или племена до појаве првих институционализованих школа, увек је имало за циљ освешћавање човекове свести и света који га окружује, те у складу са својим временом у којем се цивилизација налазила, оспособити човека за самосталан живот, рад и допринос заједници. Образовање је и даље или тачније увек у развоју и у складу са напретком технике и технологије, људских права, научних достигнућа и др.

Када је реч о образовању деце са посебним потребама, у новије време се доста о томе говори. Притом, одмах се намећу тешкоће са којима се та деца сусрећу због својих ограничених могућности као и тешкоће у образовном систему који треба да им омогући адекватно усвајање знања. Стога, намеће се питање како превазићи те тешкоће и пронаћи најадекватније трајно решење.

До сада, ова група деце је била издвојена у посебне установе, одвојена од осталих вршњака или искључена из образовно-васпитног система и друштва уопштено. Што значи да је њихово образовање било сконцентрисано на специјалне школе, у којима се план и програм наставе на другачији начин организовао, док прецизан податак о броју деце која су ван образовно-васпитног система не постоји.

С обзиром да се налазимо у савременом и модерном добу, требало би да сви имамо иста права, па тако и једнако право на образовање. У том смислу, усвајањем разних конвенција и декларација, дошло је до новог приступа у образовању ове групе деце, те до њиховог укључивања у целокупни друштвени и образовни систем. Тај приступ односно процес назива се „инклузивно образовање“, које се посебно односи на ову групу деце и на њихово право на образовање у оквиру редовних школа заједно са осталом децом.

Како је то један сложен процес, различити су ставови по питању инклузије. Стога, намећу се питања, да ли је инклузија деце са посебним потребама у редовну наставу заиста право решење или само додатан проблем тој деци, наставницима и образовном систему и да ли је уопште овакав систем могуће квалитетно остварити у Србији, или је 'пак боља солуција специјално образовање у оквиру специјалних школа.

У свом раду, покушаћу да одговорим на постављена питања, а пре свега представићу сам процес инклузије, законску регулативу на коју се ослања, ко у њему учествује и какву улогу има, као и ко су деца са посебним потребама и како изгледа њихово школовање.

2. Појмовно одређење и облици школовања деце са посебним потребама

Деца са посебним потребама су деца која због свог специфичног стања, не могу да се уклопе у постављене обрасце понашања и која имају тешкоће у савладавању васпитно-образовних и других задатака, те им је у том погледу потребна додатна подршка.

Када говоримо о појму „деца са посебним потребама“, у стручној литератури али и у обичном животу можемо уочити различите термине.

У Србији је у употреби широк спектар назива као што су:

- Хендикепирана деца, који је и најчешће коришћен израз (17%),
- Болесна деца (13%),
- Деца са посебним потребама (12%),
- Деца са сметњама у развоју (8%),¹

као и називи „деца ометена у развоју“, „ментално заостала деца“, „ретардирана деца“ и слично, тако да нема потпуног слагања око назива ове категорије деце.

Темини „дете са посебним потребама“ и „дете са сметњама у развоју“, често се изједначавају и користе као синоними. Много пута смо чули у разговору да неко користи израз „дете са посебним потребама“, мислећи при том на дете са сметњама у развоју.

У већини литература, може се наћи дефиниција деце са сметњама у развоју Светске здравствене организације. World Health Organization (1997), дефинисала је дете са сметњама у развоју као дете које „има тешкоће у развоју и није у могућности да постигне или одржи задовољавајући ниво здравља или развоја, или чије здравље и развој могу знатно да се погоршају без додатне подршке или посебних услуга у области здравствене заштите, рехабилитације, образовања, социјалне заштите или других облика подршке“²

Међутим, термин „деца са посебним потребама“ је много шири и садржи:

- Децу са сметњама у развоју (са телесном, менталном и сензорном ометеношћу-пре свега слуха и вида). Дакле, овај појам је ужи и представља само једну групу деце са посебним потребама. Поред ометености у психо-физичком развоју, за слична стања користи се и назив „*развојна инвалидност*“ (ментална ретардација, церебрална парализа, епилепсија)
- Децу са тешким хроничним обољењима (међу којима су и деца заражена ХИВ-ом, која се нарочито суочавају са низом тешкоћа у друштву и којима је образовање често недоступно)
- Децу са емоционалним поремећајима (дечије неурозе, психозе)
- „Децу под ризиком“:
- Децу са поремећајима понашања (антисоцијално, агресивно понашање...)
- Децу из социјално, културно и материјално депривираних средина (на пример ромска деца која услед неповољних животних услова заостају у

¹ https://www.unicef.org/serbia/Istrazivanje_o_socijalnoj_inkluziji_-_Rezime.doc

² Матијевић и сар. (2010). *Приручник за рад у заједници са породицама деце са сметњама у развоју*. Београд: Градски завод за јавно здравље. Стр. 19.

развоју, касно се уписују у школе, напуштају их врло рано или их уопште не уписују)

- Децу без родитељског старања
- Злостављану децу, децу ометену ратом, избеглу и расељену децу
- Даровиту децу, на коју се обично и заборавља и ако се захтева посебан приступ у њиховом развоју (под даровитим или надареним дететом не подразумева се само дете са израженим способностима или натпросечно интелигентно дете као што се обично мисли. То може бити и дете са неким од облика хендикепа, а које у одређеној области испољава велики таленат и потенцијал)

Оно што је заједничко за ове групе је то што су подједнако маргинализоване, а поједине су и сегрегирани.

Што се тиче посебних потреба, можемо слободно рећи да ова деца имају исте потребе као и сва остала деца, тако да у суштини посебне потребе и не постоје, само начини њиховог задовољавања могу бити различити или отежани. Из тог разлога, појам и назив „деца са посебним потребама“, наишао је на велики отпор иако је практично један од назива који је најчешће у употреби и у обичном животу и у литератури. Стога, у употреби је и назив, који се сматра и прикладнијим, као што су „деца којој је потребна додатна подршка“, или у образовном контексту „деца са посебним образовним потребама“.

Облици школовања деце са посебним потребама

За децу са посебним потребама предвиђени су следећи облици школовања:

- Специјално образовање у оквиру специјалних школа и специјална (посебна) одељења при редовним школама (сегрегација)
- Образовање у оквиру редовних школа (интеграција и од скоро у Србији инклузија)

1. Сегрегација или издвајање у посебне институције

У основи сегрегација представља издвајање/одвајање нечега из одређене целине. То је и облик расне дискриминације, одвајање једне расе од друге, стварање посебних насеља и друге расистичке мере, које се косе са људским правима. Постоји више врста (етничка, полна, верска...) и присутна је у свакодневном животу.

У контексту образовања представља издвајање одређене деце у специјалне школе или у посебна одељења у оквиру редовних школа. Ово се односи нарочито на ромску децу, и још увек постоје таква сегрегисана одељења и школе у неким деловима Србије (Основна школа „Вук Караџић“ у Нишу, која се налази близу ромског насеља).

Специјално образовање у специјалним школама

Задржавају се они ученици са сметњама у развоју који имају тешке и вишеструке сметње у развоју и којима је потребна изузетно велика подршка и тесна повезаност образовања са рехабилитацијом. Мада, има разних варијација. Углавном то су одвојене установе где се смештају деца са истим проблемом.

Могу бити различито организоване у зависности од области за које су специјализоване. Тако постоје школе за децу са проблемима вида, слуха, говора, за аутистичну децу, ментално ометену и слично.

Неке од школи су организоване као и редовне, док има и школи које пружају смештај својим ученицима (интернатски тип). У оваквом типу школовања, деца често буду одвојена од породице и свог окружења, што има и негативних страна.

Стручни кадар за разлику од редовних школи, су дефектолози различитих усмерења. Такође, и часови краће трају, а настава може бити целодневна, план и програм је смањен, број ученика у одељењу је мањи, што има својих предности.

Навешћу неке од оваквих школи, мени познате:

За *ментално ометену* децу: Основна школа „Бошко Буха“, Београд, Школа за основно и средње образовање са домом „Вук Караџић“, Сомбор

За *болничко лечење*: Као специфична школа- Основна школа „Др Драган Херцог“, Београд (организује наставу у кућама ученика и у неколико болница на територији Београда, на даљину са ученицима из унутрашњости или на лечењу у иностранству)

За *оштећење слуха*: Школа за оштећене слухом-наглуве „Стефан Дечански“, Београд, Школа са домом за ученике оштећеног слуха и говора „11 мај“, Јагодина

За *оштећење вида*: Основна школа „Драган Ковачевић“, Београд, и основна и средња школа у Земуну-Школа за ученике оштећеног вида „Вељко Рамадановић“.

План и програм наставе се разликује од школе до школе, па неке спровode наставу по редовном, а неке по посебном наставном плану и програму. Разлике постоје и у опреми, наставним средствима и методама рада. Рецимо, у школама за оштећене слухом, користе се амплификатори и микрофони, у школама за ученике оштећеног вида, користе се лупе, рељефне карте, Брајеве машине. Ентеријер и екстеријер сваке школе је посебно прилагођен према врсти ометености. Исто тако је посебно прилагођен и методичко дидактички приступ.

Из наведеног можемо закључити да су специјалне школе боље опремљене од редовних што се тиче опреме али и самог особља и рада које одговара деци са посебним потребама.

Поред специјалних школа за ову групу деце, које подржавају различити актери друштва као адекватније, постоји могућност укључивања ове деце у редовне школе и редовну наставу и у последње време родитељи ове деце се све више окрећу и опредељују за овај вид школовања њихове деце.

2. Интеграција- „Дете по мери школе“

Премештање деце са посебним потребама у редовно образовање, у исто одељење са осталим ученицима, али без систематске подршке и прилагођавања посебним образовним потребама ученика. Овај приступ захтева од детета да се промени и прилагоди школи. Наставник мора да прилагоди подучавање ученика са посебним потребама образовно-васпитном процесу, јер уколико је супротно не можемо говорити о интеграцији.

Медицински модел интеграције- Има своју основу у медицинском моделу ометености, који ометеност третира искључиво као недостатак индивидуе, која се мора кориговати како би могла да се прилагоди друштву и школи.

На пример, дете оштећеног слуха може носити апарат за слух, и пратити наставу, која није прилагођена његовим потребама, али се очекује дететово прилагођавање, а од остале деце и наставника се не очекује да знају језик знакова.

Дакле, ради се на „поправљању“ детета, а не школског система.

Социјални модел интеграције- Ометеност није само проблем индивидуе, већ се третира и као проблем друштва, тако да се друштво мора мењати и прилагођавати како би изашло у сусрет специфичним потребама сваког појединца.

Овај систем се показао неадекватним и владао је став да је дете само физички присутно у неадаптираној средини. Ученици су услед немогућности праћења наставе били приморани да понављају разреде или да напусте школовање. Упркос неуспеху, интеграција је послужила као добра основа за развој инклузије.

3. Инклузија- „Школа по мери детета“

За почетак, потребно је одредити значење саме речи „инклузија“. Реч „инклузија“ (lat. Inclusio), према речнику страних речи и израза, М. Вујаклије, значи: укључење, укључивање, обухватање, садржавање у себи, урачунавање у, подразумевање. На нашим просторима није широко заступљена, па је мали број људи уопштено упознат са самим њеним значењем.

Под шире и уже схватање појма инклузије, подразумева се:

Шире одређење појма инклузије, подразумева инклузију као укључивање детета у друштвени живот заједнице на свим нивоима. То значи да је први корак инклузије прихваћеност детета са тешкоћама у развоју унутар саме породице, практично већ по рођењу. Други корак је квалитетно место у друштву те породице као целине. Након овога следе образовање и процеси усвајања вештина за самостални живот и рад у заједници. Осамостаљивање и достојанствен живот одрасле особе са инвалидитетом је крајњи исход потпуне инклузије и говори о степену цивилизованости друштва, односно о поштовању људских права која се односе на све чланове друштва.³

Уже гледиште односи се на инклузију само као укључивање деце са сметњама у развоју у редован васпитно-образовни систем.

Данас, када се говори о инклузији, искључиво се мисли на уже гледиште.

³ Билтен ВеликиМали, Тема броја: Образовање. (2010). Панчево: Иницијатива за инклузију ВеликиМали. Стр. 9.

Када је реч о инклузивном образовању (уже гледиште), постоји велики број дефиниција, што од стране различитих аутора, те и од стране организација.

На УНЕСКО-вој Светској конференцији о посебним образовним потребама, одржаној 1994. године у шпанском граду Саламанки, усвојена је Изјава и Оквир за акцију којима се промиче право сваког детета да, без обзира на његово физичко, интелектуално, емоционално, социјално, језичко или друго стање, буде укључено у образовни систем, односно у редовне школе и разреде. Образовни концепт који проистиче и који се развија из оваквог једног општег става о потреби укључивања све деце у редовне школе познат је као *инклузивно образовање*.⁴

Дакле, инклузија је процес који подразумева укључивање, односно право на укључивање у образовни систем све деце, стога се у основи не односи само на децу са сметњама у развоју, као што се обично мисли, већ се као покрет залаже за једнакост и равноправност све деце. Сва деца имају право на образовање, и то право не сме бити ометено по било каквој основи. Инклузивно образовање- „*Образовање за све*“. Право на образовање сваког појединца је и потврђено још 1948. године, у *Универзалној декларацији о људским правима*.

Овај концепт је пре свега заснован на начелу правде, хуманости и поштовању различитости сваког детета, а разумевање и емпатија су од пресудног значаја за успешно спровођење оваквог једног процеса у школски систем.

Осим инклузије деце са посебним потребама у редовне школе, говори се и о *делимичном инклузивном образовању*, које обухвата два вида:

1.Посебна одељења при редовним школама

Заједничко учествовање у настави са осталим ученицима из предмета као што су физичко, музичко и ликовно васпитање као и ваннаставне школске активности.

2.Посебна одељења при специјалним школама

Центри за образовање, хабилитацију и рехабилитацију у којима ће бити организована заједничка настава са вршњацима из суседне редовне школе уз могућност да поједини ученици похађају неке часове у редовној школи.

Идеји и покрету инклузије непосредно је предходио покрет интеграције. За инклузију се може рећи да представља социјалну интеграцију, те да захтева реструктурирање ученикове околине. Дакле, овде се говори о прихватању сваког детета такво какво јесте и „поправљање“ школског система према њиховим потребама.

Често се појмови интеграција и инклузија користе као синоними и нејасна је дистинкција између та два појма. Оно што их разликује је присуство или одсуство подршке. Смештање детета у редовну школу не подразумева неопходну подршку од система или од стране родитеља. Интеграција-*одсуство* подршке, инклузија-*присуство* подршке.

⁴ <http://www.inkluzija.org/biblioteka/Def-IO-NSkola.pdf>

СЕГРЕГАЦИЈА	ИНТЕГРАЦИЈА	ИНКЛУЗИЈА
(наглашава)	(наглашава)	(наглашава)
Сервисе за помоћ особама са хендикепом	Потребе особа са хендикепом	Права особа са хендикепом
Категоризацију особа са хендикепом	Мењање (лечење) особа са хендикепом	Реструктурирање школа/колеџа или организација
„Специјални“/другачији третман	Исти третман за све	Једнакост- свако добија подршку која му је потребна да би максимално развијао своје потенцијале
Хендикеп је проблем који се треба „решити“ (од стране специјалисте)	Хендикеп је проблем који се да решити	Сви имају своје вредности/способности
Сервиси који постоје у специјалним установама	Добити за особе са хендикепом које пружа средина у коју су интегрисани	Добити за све кроз ангажман свих
Професионалци/експерти	Професионалци/експерти	Политичка борба, пријатељство и подршка
„Специјалне“ терапије	Технике	Моћ животног искуства
Категоризација и маргинализација	Схватање осећаја беспомоћности	Асертивност
Такмичења за особе са хендикепом	Учешће у типичним такмичењима у својству техничке помоћи	Трансформација снаге међуљудских односа (сарадња, подршка)
Нагласак на умањеним способностима	Нагласак на процесу	Нагласак на резултатима; имајмо сан
Посебан курикулум	Реализација општег курикулума	Садржај курикулума
Интеграција за „неке“ особе није препоручљива	Интеграција се може остварити	За инклузију се мора борити

Слика 1: табеларни приказ Шта се потенцира у сва три процеса (сегрегација, интеграција и инклузија) <http://www.inkluzija.org/biblioteka/rscObrazovnainkluzija2.pdf>

У коју од ових школа ће дете бити уписано, да л' специјална или редовна школа, одлучују родитељи/старатељи. Дакле, упис у редовне школе се сада отворило као могућност, што значи да у односу на раније редовне школе не смеју да одбију захтев за упис ове деце, а родитељи/старатељи могу да одлуче која солуција им се чини адекватнија.

3. Инклузија деце са посебним потребама у образовни систем Србије

Гледано из угла школовања деце, инклузивно образовање, у крајњем, значи да су редовне образовне установе оспособљене да приме и образују свако дете, укључујући и децу из осетљивих група било ког порекла и са било којом сметњом у развоју или тешкоћом у учењу. Овакав приступ једне путање (one-track approach) развијен је у Шпанији, Грчкој, Италији, Португалу, Шведској, Норвешкој, на Исланду и Кипру. Како увођење инклузивног образовања захтева дубоке промене и реструктурисање образовног система, које тражи велика улагања и време, друге европске земље (Данска, Француска, Ирска, Луксембург, Аустрија, Финска, Велика Британија, Летонија, Лихтенштајн, Чешка, Естонија, Литванија, Пољска, Словачка и Словенија) примењују приступ више путања (multi-track approach) тј. паралелно раде на мењању редовног и специјалног образовања и њиховом повезивању у један систем. Према постојећем законском оквиру и пракси, Србија примењује приступ две путање и ради на мењању и реструктурирању и редовних и специјалних школа.⁵

Систем образовања и васпитања је заснован на инклузивним принципима једнакоправности и доступности за сву децу/ученике. Закон обавезује све запослене у систему да доследно спроводе инклузивне принципе, формирају стручне тимове за ИО и примењују прописане инструменте и различите видове подршке деци/ученицима којима је она потребна током школовања. Инклузија деце из осетљивих група у образовно-васпитни систем јесте дугорочан и постепен процес. Почетни кораци остваривања инклузивног образовања у Србији имају за циљ оспособљавање свих васпитно- образовних установа (редовних и специјалних) да се прилагоде образовним потребама деце из осетљивих група кроз:

- индивидуализацију наставе и коришћење савремених приступа учењу
- уклањање архитектонских и комуникацијских баријера
- израду и примену индивидуалног образовног плана (ИОП)
- укључивање што већег броја деце из осетљивих група у образовање⁶

Процедура уписа деце са посебним потребама у редовне школе у нашој земљи, спроводи се на следећи начин. Пре свега, битно је навести процедуру која се раније спроводила да бисмо боље схватили разлике, промене као и предности настале увођењем инклузивног образовања.

Дете које је дорасло за упис у први разред основне школе бива упућено на *Комисију за категоризацију деце са посебним потребама*, од стране директора школе. Комисију чине стручњаци: лекари и медицински специјалисти, психолози који спроводе разне тестове, као нпр. тестове интелигенције, педагози, дефектолози и социјални радници. Они заједно доносе процену, на основу које се одлучује да ли дете може да похађа редовну школу и да ли је уопште спремно, на основу његовог стања и развоја, за полазак у школу. Овим свеобухватним поступком, деца се разврставају у редовне или специјалне школе. То значи да су деца и раније могла

⁵ Мрше, С., и Јеротијевић, М. (2012). *Приручник за планирање и писање индивидуалног образовног плана*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Стр. 4-5.

⁶ Исто, стр. 5.

похађати редовне школе, али само на основу процене, што у основи представља процес интеграције, јер није постојала системска подршка. Ако пак бива да се упишу у редовне школе, у пракси се показало да та деца нису могла да се адекватно снађу и прилагоде таквој настави.

Прелазак детета из редовне у специјалну школу је био могућ, док је обрнуто било ретко и отежано. Тешкоће се јављају и код преласка у више разреде. У редовним школама да ли ће дете прећи у виши разред, да ли ће прећи касније на средње и високо образовање, зависи искључиво од ученика и његовог успеха, док се у специјалним школама образовање сводило на основно и средње за поједину групу деце, а високо образовање практично за њих није постојало.

Оно што се променило јесте укидање **категоризације**. Укинута је *Комисија за категоризацију деце са посебним потребама*, па сада постоји *Интерресорна комисија (ИРК)* са другачијом улогом. Сада се деца директно уписују у њима најближу школу, у коју би иначе била уписана да не поседују неки од облика сметњи, а ако пак родитељи одлуче да дете упишу у специјалну школу, могу то учинити али уз сагласност ИРК-а.

Прелазак из специјалних школа у редовне школе је сада омогућен као и прелазак на високо образовање за поједине групе деце. Уместо процене психо-физичког стања детета у циљу његовог разврставања коју ће школу похађати, таква процена се доноси од стране ИРК-а како би се утврдиле посебне потребе детета односно потребна додатна подршка за адекватно похађање редовне школе. У том циљу, прилагођавају се наставни планови и програми, израђују педагошки профили и индивидуални образовни планови за свако дете појединачно.

3.1. Законска регулатива

Актуелне друштвене тенденције у смислу демократизације и приближавања европском простору у Републици Србији су своју формалну реализацију доживеле кроз позитивну законску регулативу везану за процес инклузије.

Новим *Законом о основама система образовања у Републици Србији*, који је на снази од 2009/10. школске године, гарантује се једнако право на образовање и доступност образовања сваком и свима, без дискриминације и издвајања. Експлицитно се прописује да “свако лице има право на образовање и васпитање”.

И даље, да су грађани Републике Србије “једнаки у остваривању права на образовање и васпитање, без обзира на пол, расу, националну, верску и језичку припадност, социјално и културно порекло, имовно стање, узраст, физичку и психичку конституцију, сметње у развоју и инвалидитет, политичко опредељење или другу личну особину”. При томе, “лица са сметњама у развоју и са инвалидитетом имају право на образовање и васпитање које уважава њихове образовне и васпитне потребе у редовном систему образовања и васпитања, у редовном систему уз појединачну, односно групну додатну подршку или у посебној предшколској групи или школи, у складу са овим и посебним законом”. Такође, и “лица са изузетним способностима имају право на образовање и васпитање које уважава њихове посебне образовне и васпитне потребе, у редовном

систему, у посебним одељењима или посебној школи, у складу са овим и посебним законом”.⁷

Поред овог закона, важно је навести и остале законе и међународне документе на које се ослања инклузивно образовање у Србији.

Међународни документи:

- **1948 – Универзална Декларација о људским правима** (Гарантује право на образовање сваком детету, без дискриминације по било ком основу)
- **1989 – УН Конвенција о правима детета** (Гарантује право на образовање свој деци, без дискриминације по било којој основи) Србија је 1990. године прихватила и ратификовала
- **1990 – Светска Декларација о образовању за све** (Џомтијен Декларација)
- **1993 – Стандардна правила УН о изједначавању могућности за образовање за ометене особе** (Правило 6.: Не само да афирмише једнака права на образовање за сву децу, младе и одрасле ометене особе, већ промовише образовање у оквиру „интегративног школског окружења“ и у оквиру „редовног школског система“)
- **1994 – Саопштење из Саламанке и Оквирни принципи за деловање** („...школе треба да образују сву децу независно од њихових физичких, интелектуалних, социјалних, емоционалних, језичких и других карактеристика“. „Такве школе треба да укључују ометену и обдарену децу, децу која раде и децу са улице, децу номаде и припаднике различитих језичких, националних или културних мањина, као и сву осталу посебно угрожену и осетљиву децу...“ (параграф 3))
- **2000 – Светска Декларација о образовању за све и Оквир за деловање**, Дакар (Неопходност да се подрже маргинализоване групе)
- **2001 – Education for All (EFA)/Образовање за све**⁸
- **2002 – Свет по мери детета** (Овај документ се ослања на Конвенцију о правима детета). Његовим усвајањем државе су се обавезале да ће, у року од годину дана, направити сопствене планове акције за унапређење права детета које ће покренути и спроводити до 2015. године. Тако је у фебруару 2004. године, Савет за права детета Владе Србије донео „Национални план акције за децу“ (НПА), који представља стратешки документ Владе Републике Србије у коме се дефинише општа политика земље према деци до 2015. године.

Национални документи и закони:

- **2005 – Породични закон** (Први пут у домаће законодавство уводи појам *права детета*). Према њему, родитељско право постоји само у мери која је потребна за заштиту личности, права и интереса детета
- **2006 – Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом** (Заснована је на принципима који су у складу са НПА за децу)

⁷ Ђукић, М. (2012). *Инклузивно образовање : Образовање за све*. Нови Сад: Филозофски факултет, одсек за педагогију. Стр. 7-8.

⁸ *Ослонци и баријере за инклузивно образовање у Србији*. (2006). Београд: Центар за евалуацију, тестирања и истраживања. Стр. 4-5.

- **2006 – Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом**
- **2009 – Закон о основама система образовања и васпитања** (Садржи важне новине у односу на децу са сметњама у развоју). Уведене су афирмативне мере уписа у школу, обавеза раног праћења развоја детета и откривања његових потреба, без „категоризације“, обезбеђивање адекватне и континуиране образовне подршке, развој и примена индивидуалног образовног плана, те успостављање стручног тима на школском и локалном нивоу за праћење напредовања.

У спровођењу процеса инклузије, значајни су и многобројни приручници, извештаји, пројекти, семинари на ту тему, и др.

Из наведеног можемо видети, да је процес инклузије у Србији почео да се реализује од 2010. године, што се може рећи, релативно скоро, иако је та идеја присутна од раних 2000-тих. Када се погледа уназад, може се приметити да се инклузија спроводила и много раније, на неки спонтан начин, у појединим школама. Па тако, можемо и сами приметити да је у току нашег школовања било присутно неко дете које се „издвајало“, „чудно“ дете, како би смо га обично називали, као и дете друге народности. У односу на тада, њихово укључивање није било законски обавезно, као што је данас доношењем првствено новог *Закона о основама система образовања и васпитања* у Републици Србији, 3. септембра 2009. године.

3.2. Прилагођавање наставних планова и програма, индивидуални образовни план

Индивидуални образовни план (ИОП) је основни инструмент и документ којим се регулише и обезбеђује прилагођавање школе и наставе образовним потребама деце и ученика који (из било ког разлога) нису могли да се уклопе у постојећи васпитно-образовни процес или школски програм.

У ужем смислу значења, ИОП представља писани документ установе, који дефинише и садржи све компоненте које су потребне за квалитетно образовање конкретног детета или ученика, а то су:

- лични подаци и педагошки профил детета/ученика
- процена потреба за подршком (врсте/мере и сврха подршки)
- план активности са дефинисаним областима, циљевима/исходима, корацима и њиховим трајањем и учесталошћу, као и начином процене постигнућа
- сагласност родитеља/старатеља на ИОП.

Кратко речено, ИОП је документ установе којим се, за одређено дете/ученика и у датом временском периоду, коригује или замењује прописани васпитно-образовни или школски програм.⁹

⁹ Мрше, С., и Јеротијевић, М. (2012). *Приручник за планирање и писање индивидуалног образовног плана*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Стр. 6 и 8.

Ко доноси ИОП?

Стручни тим за инклузивно образовање (СТИО), односно тим за пружање додатне подршке ученику (ИОП тим) и родитељ/старатељ који учествује и даје сагласност за спровођење овог плана, дају предлог педагошком колегијуму који усваја израђен ИОП и доноси одлуку о примени, изменама или престанку потребе за њим. Наставник свој план рада у одељењу мора ускладити са ИОП-ом ученика, а његово спровођење прати просветни радник.

Коме је намењен ИОП?

Према члану 2. ИОП правилника, право на ИОП има дете и ученик који има потребу за додатном подршком у образовању и васпитању због тешкоћа у приступању, укључивању, учествовању или напредовању у васпитно- образовном или образовно-васпитном раду, ако те тешкоће утичу на остваривање општих исхода образовања и васпитања.¹⁰ То су деца која имају различите тешкоће и сметње (у учењу, у развоју, инвалидитет), живе у социјално лошој/сиромашној средини или по другој основи остварују право на ИОП.

Какав све ИОП може да буде?

Према члану 7. ИОП правилника, ИОП може да буде:

- 1) *по прилагођеном програму* у коме се планира циљ пружања подршке која се односи на прилагођавање простора и услова у којима се учи, прилагођавање метода рада, уџбеника и наставних средстава, активности и њихов распоред као и лица која пружају подршку
- 2) *по измењеном програму* у коме се планира прилагођавање општих исхода образовања и васпитања, прилагођавање посебних стандарда постигнућа ученика у односу на прописане и прилагођавање садржаја за један, више или за све предмете.
- 3) *обогаћен и проширен програм* који се примењује за ученике са изузетним способностима.

ИОП-ом се планирају и остварују услови који ће сваком детету/ученику који не постиже прописане исходе и стандарде образовања и васпитања омогућити да се успешно образује, а ученику који показује даровитост у неком домену омогућити постизање стандарда и исхода који превазилазе очекиване.

Према члану 5. ИОП правилника, ИОП је писмени документ установе, којим се планира додатна подршка у образовању, ако претходно прилагођавање и отклањање физичких и комуникацијских препрека нису довеле до жељених резултата. ИОП може да се донесе за део или област у оквиру наставног предмета, један наставни предмет, групу предмета или за све садржаје/предмете, као и за ваннаставне активности.¹¹

Педагошки профил детета/ученика

Представља основни документ односно основу од које се полази у планирању образовне подршке детету. Њега израђује стручни сарадник у сарадњи са наставником, на основу прикупљених података и документације о детету.

¹⁰ Правилник о ближим упутствима за утврђивање права на индивидуални образовни план, његову примену и вредновање. (2010). Београд: Службени гласник. Стр. 1.

¹¹ Исто, стр. 2-3.

Подаци се прикупљају на различите начине (кроз разговор, упитник...) од детета и његових родитеља, наставника, вршњака и у зависности од потребе од лекара и социјалних служби. Када се подаци прикупе и сједине онда се добија целовита слика детета и следи израда описа образовне ситуације детета. Израда овог описа није саставни део ИОП-а али је неопходан за израду педагошког профила.

Педагошки профил дакле садржи прецизан опис детета, његова интересовања и проблеме у учењу и на основу њега се процењује и планира даље образовање и додатна подршка која је детету потребна.

Прилагођавање приступа и индивидуализација наставе

Наставник/васпитач прилагођава приступ и индивидуализацију наставе за свако дете које из различитих разлога (болест, сиромаштво, инвалидитет, сметње у развоју и слично) не постиже прописане исходе и стандарде образовања или не остварује успех у складу са својим могућностима.

Прилагођавање и индивидуализација подразумева:

- Прилагођавање простора и услова (отклањање физичких баријера, посебан распоред клупа и ученика)
- Прилагођавање материјала и учила, техника и метода рада као и испитивања и оцењивања (прилагођени уџбеници за следеће ученике, задаци за рецимо децу са аутизмом, различити материјали-звучни, тактилни и слично, различити приступи и методи у учењу...).

Оцењивање према ИОП-у

Ученик који стиче образовање у току примене ИОП-а оцењује се према ИОП-у у складу са прописом о оцењивању ученика у основном и средњем образовању и васпитању. Матуру, односно завршни испит полаже у складу са прописом о програму завршног испита, уз неопходна прилагођавања која предлаже и образлаже тим за пружање подршке ученику, а у складу са ИОП-ом.

Што се тиче испитивања ученика, оно мора бити у складу са сметњама детета, односно мора бити прилагођено сваком детету. Ученик са оштећењем слуха и ученик са оштећењем вида, као и рецимо ученик са аутизмом не могу се испитивати на исти начин. Исто важи и за контролне тестове и његове форме које се морају прилагодити у складу са дететовим могућностима.

На крају, наставник доноси оцену на основу и самог залагања и напретка у односу на раније стање ученика, односно не оцењује се само усвојено знање које се проверава у току испитивања већ и целокупан труд ученика.

Престанак примењивања ИОП-а

Одлука о наставку спровођења ИОП-а доноси се на основу учинка, односно ако се утврди да планиране активности одговарају потребама детета или се резултати могу очекивати кроз неко време рада, а време спровођења ИОП-а се може продужити уз сагласности родитеља/старатеља.

До престанка потребе за ИОП-ом, односно образовања ученика без потребе ИОП-а доћи ће у ситуацији када се отклоне препреке напредовању. Дакле, добро испланиран и примењиван ИОП и стратегије прилагођавања могу допринети

напредовању детета, отклањању препрека и оспособљавању детета за даље школовање без потребе примене ИОП-а. Ово наравно није могуће у свим ситуацијама, већ се може односити углавном на децу која потичу из забачених предела, роме, децу улице и слично.

4. Улога и компетенција наставника и сарадника у инклузивном наставном процесу

Инклузија представља један сложен и целовит процес. Стога, можемо слободно рећи да у његовом спровођењу учествује целокупно друштво. Од међународне заједнице и доношења конвенција о људским и дечијим правима, до сваке државе понаособ, доносећи националне законе и прописе у складу са њима, те до институција, људи и сваког појединца у образовно-васпитном систему. Ослањајући се на законе и прописе, инклузију у образовном систему спроводе:

- 1. Наставници/васпитачи, као и директори школа**
- 2. Стручни сарадници:**
 - Педагози и психолози
 - Дефектолози, логопеди, олигофренолози
 - Педијатри и здравствени радници
 - Центар за социјални рад, односно социјални радник
- 3. Лични пратиоци**
- 4. Педагошки асистенти**
- 5. И друга лица, службе и организације које на разне начине могу учествовати и подржавати инклузију**

1. Наставници

Као најважнија лица која учествују у раду са децом у школама, највише пажње треба посветити управо наставницима јер они непосредно утичу на учење и развој ученика и имају централну улогу у унапређивању образовања. Њихове дужности су комплексне и подразумевају:

- Преношење знања и вештина ученицима
- Организација програма наставе
- Стварање погодне климе у одељењу
- Подстицање и мотивисање ученика
- Праћење развоја и напретка деце
- Сарадња са родитељима
- Евалуација свог рада
- И многе друге дужности у циљу остваривања образовног процеса.

Стога, да би могли радити у образовној институцији и адекватно извршавати наведене дужности, морају бити компетентни за такав рад. То значи да

морају поседовати потребне професионалне способности, знања и вештине као и личне особине.

Наставничке компетенције су капацитет појединца који се исказује у вршењу сложених активности у образовно-васпитном раду. Одређују се у односу на циљеве и исходе учења и треба да обезбеде професионалне стандарде о томе какво се поучавање сматра успешним. Односе се на компетенције за:

- Наставну област, предмет и методику наставе
- Поучавање и учење
- Подршку развоју и личности ученика
- Комуникацију и сарадњу¹²

Што се тиче инклузивног процеса, пред наставнике је сада постављен велики изазов у смислу реализације квалитетног образовања за сву децу. Спровођењем овог процеса променила се и улога наставника. Пред њих су постављени нови захтеви као што су:

- Индивидуализација наставе, израда педагошког профила и ИОП-а
- Реализација наставе уз различите прилагођене технике и методе
- Препознавање и подстицање развоја потенцијала код ученика са посебним потребама
- Неговање различитости и толеранције у одељењу
- Осим сарадње са родитељима, треба их сада и укључити у целокупни инклузивни процес.

Наставници у Србији започињу свој радни однос након завршетка високих академских студија, на којима стичу одговарајуће знање. Додипломско образовање се реализује на нивоу студија високог образовања, тј. на факултетима, на посебним модулима или усмерењима за звања наставника или професора.

Да би наставници били спремни за нову улогу потребна је њихова додатна едукација и образовање за ову област. Па тако, поред општег факултетског знања и општих компетенција потребно је развијати и посебне компетенције за инклузивно образовање. Наравно о инклузивном образовању се учи и на факултетима, мада су студенти углавном обучени за рад са просечном децом и зато је потребна и посебна обука наставника како би се адекватно снашли у пракси. Стога те компетенције за инклузивно образовање могли би смо поделити на:

- Професионалне – као професионалне способности наставника да уважава ученика као појединца, да поштује достојанство сваког ученика, да поштује различитости, да помаже и буде истрајан у томе како би сва деца постигла успех
- Методичке и дидактичке – способности успешног подучавања, коришћење различитих метода учења, промовисање основних знања, критичко мишљење и вештине решавања проблема
- Педагошке – руководство одељењем и лична одговорност наставника за напредак сваког ученика, организација и мотивисање ученика да се понашају на адекватан начин, рад на смањењу препрека и тешкоћа у учењу,

¹² <http://www.zuov.gov.rs/poslovi/katalog-su/standardi-kompetencija/?lng=lat>

вештине у решавању сукоба, промовишу позитивне односе и сарадњу, пружају подршку развијању заједничких вредности, интеракције, индивидуалне и групне одговорности и друго

Одређењем наставничких компетенција Дејвидсон колеца у оквиру педагошких вештина, посебно су истакнуте компетенције наставника за инклузивно образовање. Унутар компетенција за инклузију, једна подгрупа компетенција је разноврсност упутстава у настави, која се односи на планирање наставе на тај начин да одговара ученицима различите популације, укључујући и децу са посебним образовним потребама, тј. са сметњама у развоју и са инвалидитетом. Конкретне компетенције, према том документу, за ову педагошку област су:

- наставник развија краткорочне и дугорочне планове
- наставник разуме како ученици уче и омогућава им да уче индивидуалним темпом са циљем да буду успешни и ангажовани у процесу учења
- наставник разуме планове као смернице, које се стално прате и по потреби модификују и прилагођавају ради побољшања учења у одељењу
- наставник омогућава укључивање ученика са посебним образовним потребама у редовно одељење и на тај начин омогућава позитивно искуство за сваког ученика, развија сарадњу међу њима, уз подршку специјалисте за задовољавање потреба свих ученика
- наставник идентификује и креира наставу која одговара фазама развоја и стилевима учења ученика
- наставник зна када и како да прилагоди планове у складу са потребама ученика
- наставник уважава контекст учениковог интересовања, потребе, склоности и ресурсе средине, као и породичне, друштвене и културне норме.¹³

Такође, неке опште наставничке компетенције су значајне за инклузивно образовање (емоционалне и социјалне компетенције), као што су: емпатија и алтруизам, љубазан приступ, стрпљење, разумевање других, подршка другима, уважавање различитости, толеранција и демократија. То су и неке личне особине које треба да поседује сваки педагошки радник, а нарочито лице које ради са овако осетљивом групом деце.

Осим општег стручног знања које поседују наставници из различитих дисциплина, организацијских и других способности, личних ставова и особина, наставници се увек морају професионално развијати и те вештине оснаживати, јер су њихове компетенције кључни фактор за успешно остваривање оваквог једног процеса. Стога је врло важно организовати разне семинаре и обуке за наставнике за инклузивно образовање, а исто тако је потребно и мотивисати их за то.

Мотивација може бити рецимо:

- сам процес инклузије може представљати за њих професионални изазов
- већа плата и новчани додаци

¹³ Велишек-Брашко, О. (2013). *Развој компетенција за инклузивно образовање у систему професионалног развоја наставника*, Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет. Стр. 158-159.

- похвале и признања рада
- лични ставови.

2. Стручни сарадници

Министарство просвете и науке усвојило је Правилник о програму свих облика рада стручних сарадника (26.06.2012. ступио на снагу), Службени гласник РС-Просветни гласник, бр. 5/2012. У правилнику су ближе одређени задаци свих сарадника. Међутим, у свом раду ћу само направити кратак опис.

Педагози и психолози

Школски педагози и психолози као најважнији стручни сарадници у образовању, раде у српским основним и средњим школама већ дуги низ година. За педагога би смо могли рећи да је најкомпетентнији стручњак за васпитно-образовни рад школе.

Навешћу укратко само неке од њихових важнијих дужности, јер је широк делокруг подручја њиховог рада. То су:

- На самом упису врше тестирања и пријем ученика у први разред
- Формирање одељења
- Саветовање са ученицима и родитељима
- Помоћ ученицима у учењу
- Праћење рада наставника и сарадња са њима
- Решавање сукоба између ученика
- Сарадња са различитим центрима и институтима
- Вођење документације

Педагог и психолог раде веома сличне послове, мада немају све школе оба профила запослена. Углавном, деца им се могу обратити за било какав савет, проблем, помоћ, а не само по казни, као што се обично мисли. Они прате развој деце, њихове потребе, потребну подршку, учествују у изради ИОП-а и стога су веома важни у процесу инклузије.

Дефектолози, логопеди, олигофренолози

Ову групу стручних сарадника није потребно опширније описивати јер због самог њиховог занимања нам је јасно зашто су значајни за инклузивно образовање.

Дефектолози углавном раде као наставници у специјалним школама. Да би деца са посебним потребама могла да се укључе у редовне школе и да их адекватно похађају, неопходна је улога дефектолога у редовној школи. Задак дефектолога је индентификација, превенција, корекција и компензација специфичних сметњи ученика. Његов рад је усмерен нарочито на рад са ученицима са сметњама у психо-физичком развоју, говорно-језичком функционисању, сметњама у учењу, са моторичким и перцептивно-рецептивним сметњама,

афективном и социјалном понашању, из маргинализованих група. Дефектолози су најстручнија и најобученија лица из ове области.

Логопеди су стручњаци за говорно-језичку патологију. Дакле уже су специјализовани за једну област. Логопед се бави детекцијом, дијагностиком, превенцијом, терапијом деце са комуникацијским сметњама (ако дете муца, неразумљиво прича, или пак уопште не говори, ако има тешкоће у читању и писању), те помаже деци да развију своје комуникацијске способности, што је врло важно за живот сваке особе.

Олигофренолози су стручњаци који раде са децом која имају различите развојне проблеме, углавном поље рада им је ментална ретардација, аутизам.

Сурдолози (за оштећење слуха), тифлолози (за оштећење вида), соматопеди (за телесна оштећења и поремећаје у моторном функционисању) су такође значајни за сарадњу.

Ово су лица која су завршила Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду (ФАСПЕР), који се раније звао Дефектолошки факултет, само са различитих образовних профила.

Из наведеног можемо видети зашто је неопходно ове профиле укључити у редовни школски систем и без њих једноставно нема добре инклузије.

Педијатри и здравствени радници

Педијатар као дечији лекар се може укључити по потреби, као и здравствени радници, јер они прате дететово здравље, те су с тога упућени у његово стање и могу проследити документацију школе.

Центар за социјални рад, односно социјални радник

Једна од многих дефиниција социјалног рада је и дефиниција коју је дао Александар Бећин, па према њему „Социјални рад је на научном знању заснована и методски стручно вршена јавна делатност путем које одређене службе, у име друштва, пружају помоћ члановима заједнице (појединачно, групно или на нивоу заједнице) када су, или да не би били, привремено или трајно осујећени да нормално задовољавају своје животне потребе, да врше своје друштвене улоге и користе друштвене вредности.“¹⁴

Центар за социјални рад постоји у свакој општини и то је централна установа која се брине о социјалној заштити сваког појединца. У свом раду сарађује са целом локалном заједницом (полицијом, здравством, образовањем...). Улога центра је да пружа помоћ и подршку (која може бити правна, социјална, материјална, саветодавна, психотерапијска) појединцима, нарочито деци и породицама у превазилажењу и решавању проблема различитих врста.

Што се тиче образовања, социјални рад у школи је стручна активност базирана на пружању помоћи ученицима са:

¹⁴ Видановић, И. (2005). *Појединац и породица : методе, технике и вештине социјалног рада*. Београд: Ауторско издање. Стр. 17.

- отежаним образовним, емоционалним и социјалним развојем
- ученицима из породица са несређеним односима
- проблемима материјалног положаја ученика и његове породице (деца из оваквих породица оскудевају у школском прибору, гардероби... па се социјални радник школе стара да се тим ученицима омогући бесплатна храна, као и прибављање школског прибора и гардеробе)
- сметњама у социјалном развоју испољеном у виду проблематичног понашања, васпитне запуштености, деликвенције и неуспеха у школи
- ученицима који су злостављани, занемаривани.

Социјални радник врши и кућне посете породицама са којима није успостављена сарадња, (уз претходни договор са психологом и разредним старешином) из којих деца не посећују редовну наставу или ради решавања других проблема који ометају рад и развој ученика.

Такође, социјални радник планира и програмира рад (у свом раду користи специфичне методе), прикупља и анализира податке о социјалном статусу ученика и његове породице, учествује у упису деце у први разред, води педагошку документацију, решава конфликте, саветује и сарађује са родитељима, осталим запосленим особљем школе, са различитим институцијама и локалном заједницом, и посебно се стара о поштовању и остваривању права деце из домена здравствене и социјалне заштите.

Подршку инклузији пружа тако што учествује у процени развоја и стања деце и његових потреба, и на основу тога учествује у планирању потребне додатне подршке деци. Посебно води рачуна о маргинализованој групи деце (ромима) и деци из сиромашних средина. Центар за социјални рад између осталог организује и обуку и обезбеђује личне пратиоце за децу са посебним потребама.

3. Лични пратиоци

Лични или персонални пратилац је особа која пружа подршку детету са посебним потребама (углавном је потребан деци са инвалидитетом и тежим сметњама у развоју) у обављању свакодневних активности као што су: одржавање личне хигијене, храњење, облачење, одлазак у тоалет, кретање и у комуникацији са другима, под условом да је укључено у васпитно-образовну установу, до краја редовног школовања. Пружање услуге подразумева и одвођење и довођење из школе, боравак са дететом у школи (може га чекати, а може и присуствовати настави заједно са њим), ангажовање током продуженог боравка, ваннаставних активности као што је одлазак на игралиште, током излета, екскурзија и слично.

Да би особа могла да обавља услуге личног пратиоца неопходно је да има завршен средњи степен образовања, да прође кроз обуку по акредитованом програму за пружање услуге личног пратиоца и да обави здравствени преглед, чиме постаје лиценциран за пружање ове услуге.

Право на личног пратиоца представља један од видова додатне социјалне и образовне подршке ученицима. Увођењем личног пратиоца детету се пружа подршка омогућавајући му да буде што независније у обављању својих личних активности. Такође, пружа се и подршка родитељима и породици јер родитељи

могу да се запосле и да се више ангажују око целе породице, иако и родитељ може обављати улогу личног пратиоца ако је у могућности. Свакако ангажовањем другог лица пружа се помоћ родитељима нарочито породицама у којима постоји само један родитељ. Подршка се пружа и наставницима тако да они могу да обављају школске дужности и да предају несметано.

Укратко речено, представља услугу социјалне заштите, коју спроводи центар за социјални рад, односно овлашћени пружалац услуга социјалне заштите, на основу процене центра за социјални рад, мишљења интерресорне комисије или на захтев корисника (његовог законског заступника). Што се тиче обезбеђивања новчаних средстава за ову услугу, јединице локалне самоуправе су одговорне за то.

Право детета/ученика на личног пратиоца је обухваћено законима о образовању и о социјалној заштити, а ближе услове о остваривању овог права уређују два правилника:

- Правилник о додатној образовној, здравственој и социјалној подршци детету и ученику (Сл. гласник РС, бр. 63/2010) и
- Правилник о ближим условима и стандардима за пружање услуга социјалне заштите (Сл. гласник РС, бр. 42/2013)

4. Педагошки асистенти

Оно што је новина у односу на раније године је увођење педагошких асистената у предшколске и школске установе.

Педагошки асистент је професионално обучен члан школског особља. Њихов задатак је прво био да пруже помоћ и подршку деци из маргинализованих група, па су школе имале ромске асистенте прво, а касније је њихов задатак проширен и на ученике са неком врстом инвалидитета и рад са другом децом из осетљивих група. Такође, њихов задатак је и да пруже помоћ породицама, наставницима и стручним сарадницима у циљу унапређивања њиховог рада са ученицима са посебним потребама, као и да сарађују са локалном заједницом и стручним институцијама.

Да би особа могла да буде педагошки асистент потребно је да прође кроз програм обуке који се састоји од девет модула, (особа не мора бити факултетски образована), а ближе услове у погледу обуке прописује министар просвете. За успешно завршен програм обуке лицима се додељује сертификат.

Битно је разграничити и нагласити то да педагошки асистент није исто што и лични пратилац. Лични пратилац пружа подршку само једном детету, те свако дете које има потребу за овом услугом има свог персоналног пратиоца. Педагошки асистент пружа искључиво образовну подршку и то једном броју ученика и поред тога пружа подршку и наставницима и стручним сарадницима школе у унапређивању њиховог рада са децом. Ову услугу образовног система школа остварује по мишљењу интерресорне комисије, а новчана средства за разлику од обезбеђивања средства за услугу личног пратиоца, обезбеђује Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

5. Улога родитеља, вршњака и локалне самоуправе у процесу инклузије

Родитељи имају велику улогу у развоју свог детета. Да ли ће се дете здраво развијати, примерено понашати, социјализовати, па и образовати, зависи такође и од родитељског приступа према њему као и од особина које поседује родитељ и живота какав води (да ли је стабилан, примереног понашања и томе слично). Сходно томе, можемо често чути у животу реченицу: „Нису га родитељи васпитали“, када се говори о детету проблематичног понашања.

Слободно се може рећи да родитељи имају највећи значај у васпитању детета и уопштено имају пресудну улогу и утицај на целокупни дететов живот.

У образовању детета родитељи су одувек играли важну улогу. Од тога да су родитељи дужни да упишу дете у школу, одводити га и враћати (по потреби), спремати га за школу укључујући и припрему књига и опреме, праћење дететовог напретка и с тим у вези посећивање родитељских састанака, те до помагања детету у савладавању градива кући, решавања домаћих задатака и подстицања и мотивисања за учење.

Што се тиче деце са посебним потребама, јасно нам је да њихови родитељи имају далеко већу бригу о њима, па самим тим и захтевнију улогу у њиховом образовању. Родитељима је сада дата могућност да прво одлуче у коју школу ће своје дете уписати (редовна или специјална), па тако и могућност да доносе многе друге одлуке. Ако се одлуче за редовну школу, у инклузивном процесу родитељи практично постају партнери школе. Као основна улога родитеља као партнера у школи јесте да развијају сарадњу са стручним сарадницима школе. Партнерство подразумева обављање заједничких активности и доношење одлука, па тако родитељи учествују у изради ИОП-а, чланови су тимова (као што је тим за подстицање и праћење детета са развојном сметњом) и школских савета.

За успешну инклузију врло је важна сарадња родитеља деце са посебним потребама са родитељима деце која немају тешкоће, јер ће се и они на тај начин едуковати о овој области и могу помоћи на различите начине, и што је важно на тај начин се може утицати на њихове предрасуде, отпор и страх од ове деце. Такође, битна је сарадња и са другим родитељима деце са посебним потребама са којима могу размењивати искуства и на основу тога сазнати доста корисних ствари које могу примењивати и сами.

Улога родитеља у инклузији огледа се и у томе да они могу пружати услугу личног пратиоца свом детету, као што сам већ напоменула у раду.

Посебно значајно за инклузију ове деце су информације о њима како би се адекватно проценила потребна подршка за њих у школи, а најбољи извор информација су наравно њихови родитељи, јер сваки родитељ најбоље познаје своје дете.

Из наведеног можемо закључити да је најважнија улога родитеља у процесу инклузије управо њихова присутност у школи. Такође, не смемо заборавити да су управо и родитељи вршењем притиска доста и допринели реформи образовања у интересу инклузије.

Осим родитеља, значајну улогу у инклузији остварују и вршњаци. Њихова улога се огледа највише у смислу стварања топле атмосфере у одељењу, прихватања својих вршњака са посебним потребама, пружање подршке и помоћи у учењу, игри као и пружање друге помоћи по потреби. Вршњаци су такође значајан извор информација о овој групи деце, које могу помоћи стручним сарадницима у стварању педагошких профила и планова.

У пракси смо могли срести много случајева где вршњаци ову децу одбацују, ругају им се и вређају их, називају погрдним именима, малтретирају и вербално и физички, и то све због њихове различитости и недостатака. Ови фактори могу знатно отежати инклузију и родитељи деце са посебним потребама из страха од наведених разлога, повлаче своју децу из редовних школи. Дакле, потребно је радити са децом без тешкоћа у одељењу и од стране наставника и од стране њихових родитеља у циљу едукације и развоја толеранције.

Добит коју од инклузије остварују деца без тешкоћа је огромна и могли бисмо навести следеће добре ствари:

- едукација о овој области
- учење да прихвате различитост од малих ногу
- развијање толеранције која ће и њима самима значити за будућност
- учење недискриминацији и другим људским вредностима
- развијање осећања попут емпатије
- развијање врлина и особина попут несебичности
- учење да пруже помоћ особама којима је потребна
- стицање пријатеља међу овом групом деце
- уопштено, деца се уче да буду хумана, уче се да постану „прави људи“.

Слика 2 : Пример правог пријатељства, љубави и хуманости

<http://www.pokazivac.com/osmogodisnjak-krisom-sakupio-novac-za-invalidska-kolica-najboljem-drugaru/>

С друге стране, добит коју остварују деца са посебним потребама у контакту са вршњацима без тешкоћа је:

- уче се да буду самосталнија
- уче се да се што правилније понашају угледајући се на вршњаке без тешкоћа, што је јако значајно за ову децу
- развијају многе вештине које ће им омогућити квалитетнији живот
- социјализују се
- пружа им се помоћ од деце која могу да им помогну (за разлику од специјалне школе где су присутна само деца са потешкоћама)
- развијају пријатељство са различитом децом, што је много важно за њихов целокупни живот и будућност
- сам осећај прихваћености од стране вршњака ову децу чини срећном.

Инклузија је један целовит систем, те половина задатака је подељена на наставнике и школски систем, а друга половина на родитеље и вршњаке, те од њих доста зависи како ће се процес инклузије реализовати у пракси. Разумевање и срдчан приступ према овој деци треба да буде основа за успешну инклузију.

У остваривању процеса инклузије и локална самоуправа има одређену улогу и задатке. Свака школа или више школа ако постоје у оквиру једне општине је у њеној надлежности, а такође и Центар за социјални рад и друге институције.

Локална самоуправа спроводи државну политику, законе и одлуке на локалном нивоу. Што се тиче образовне политике, спроводи одлуке Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Тако, општина уручује стипендије за најбоље ученике, за ученике који по другим основама остварују право на стипендије, као што су нпр. Роми, улаже финансијска средства из буџета, за потребе школа и образовања, уручује награде, организује хуманитарне концерте за децу којој је потребна помоћ, конкурише за разне пројекте итд.

У погледу инклузивног образовања, многе локалне самоуправе у Србији су осмислиле и имплементирале програме за инклузију. Навешћу пар таквих пројеката у нашој земљи.

Пројекат социјалне инклузије општине Бајина Башта под називом „Ја имам сан“ који је недавно завршен (трајао је око 2 године), а пројекат је финансирала Европска Унија. Циљ пројекта је да се пружи подршка социјалној инклузији рањивих група и с тим у вези, успостављен је дневни центар за свакодневну социјализацију, едукацију и пружање социјалних услуга особама са сметњама у развоју на подручју те општине.

Од познатијих пројеката, битно је напоменути пројекат под називом „Пружање унапређених услуга на локалном нивоу“-ДИЛС, који се посебно односи на здравствену заштиту.

Програми које су локалне самоуправе имплементирале, углавном се односе на инклузију Рома. Пројекат који је недавно завршен, под називом ИПА 2012-„Овде смо заједно-Европска подршка за инклузију Рома“ је троипогодишњи пројекат који је финансирала Европска унија, а спровела Мисија ОЕБС-а у Србији у сарадњи са Канцеларијом за људска и мањинска права и сматра се једним од

најуспешнијих и најделотворнијих пројеката у области интеграције Рома. Овим пројектом су формиран мобилни тимови које чине:

- Општински координатори за ромска питања (Координатори су лица ангажована од локалних самоуправа и један од њихових задатака је да пружају подршку и помоћ локалним самоуправама у развоју и спровођењу политика за инклузију Рома као и промоција укључивања припадника ромске заједнице у области образовања)
- педагошки асистенти
- здравствене медијаторке
- представници Центра за социјални рад и
- представници Националне службе за запошљавање

Мобилне тимове формирају општине и њихова улога је подршка јачању међуресорне сарадње локалних институција у раду на унапређивању положаја Рома у тој општини. Област рада тима је социјална заштита и здравље, запошљавање и образовање. Тренутно 20 мобилних тимова ради у 20 локалних заједница (у градовима: Лесковцу, Ваљеву, Новом Саду... у општинама: Палилула, Бела Паланка, Бујановац...). Тимови раде на терену и због тога су им обезбеђена и возила.

Један од најновијих пројеката (2016/2017.) је „ECEC – Early Childhood Education and Care“: Инклузивно предшколско васпитање и образовање, чији је циљ унапређивање доступности, квалитета и праведности предшколског образовања за децу из осетљивих друштвених група.

Локалне самоуправе добијају новчане донације од различитих организација, држава, као и новчана средства из Фондација, за спровођење разних пројеката, што видимо из наведеног, за изградњу игралишта и паркова, за опрему која је потребна школама, као и донације у облику опреме и других средстава. У том погледу, споразумима су се обавезале да ће подржавати и унапређивати инклузију.

Једна од важнијих надлежности јединица локалне самоуправе у инклузији је, на основу Правилника о додатној образовној, здравственој и социјалној подршци детету и ученику, основање и обезбеђивање услова за рад *Интерресорне комисије (ИРК)*. Надлежности јединице локалне самоуправе у вези са ИРК-ом су:

- Оснива ИРК
- Делегира координатора ИРК из редова запослених у ЈЛС
- Одређује седиште рада ИРК
- Обезбеђује и исплаћује накнаде за рад чланова ИРК
- Обезбеђује техничку и логистичку подршку за рад ИРК
- Финансира подршке препоручене од стране ИРК из своје надлежности
- Обезбеђује архивирање и чување документације ИРК
- Прикупља извештаје о раду ИРК и предложеној и пруженој подршци најмање 2 пута годишње.¹⁵

¹⁵ Влаовић-Васиљевић и сар. (2016). *Водич за рад интерресорних комисија (ИРК) за процену потреба за пружањем додатне образовне, здравствене или социјалне подршке детету и ученику*. Београд: Центар за социјалну политику. Стр. 11.

6. Препреке и могућности остваривања инклузије

Осим теоретског дела, шта је инклузија, кога и шта све обухвата тај процес и како би се требао реализовати, битно је размотрити и чињенице из праксе, које су значајне за сагледавање тренутног стварног стања остваривања инклузије у нашој земљи. У том циљу организовани су и спроведени многи истраживачки пројекти. На основу њих имамо директан увид у реалну ситуацију, те можемо увидети који су то фактори који отежавају остваривање инклузије, односно које су то препреке и баријере које спречавају успешно реализовање овог процеса. Стога, на основу података добијених из истраживања спроведених у нашој земљи, могли бисмо навести следеће препреке у остваривању инклузивног образовања:

❖ **Непостојање јединственог регистра тј. базе са подацима о броју деце са посебним потребама**

Прецизан податак о броју деце са посебним потребама на територији Србије не постоји, па самим тим не постоји ни прецизан податак о броју деце која су искључена из васпитно-образовног система. Стога, обухват деце са посебним потребама редовним образовањем још увек није 100%.

❖ **Недовољно заступљен број кадрова у школама, који је неопходан за рад са децом са посебним потребама**

Инклузивно образовање захтева укључивање великог броја стручњака (стручних сарадника) у школе, што у пракси није у потпуности спроведено. У редовну наставу нису укључени дефектолози, логопеди ни помоћни наставници. Углавном из финансијских разлога, школе се опредељују за едукацију и обучавање једног лица (наставника) за обављање свих дужности. Тако сва одговорност пада на наставнике што је за њих отежавајућа околност, јер обављањем свих других задатака не могу адекватно да се посвете предавању и учењу остале деце. С једне стране не могу се ни довољно обучити за извршавање оваквих задатака, а са друге стране обављање свих улога је превише напорно за једно лице па чак и немогуће.

❖ **Недовољан број личних пратиоца**

Многој деци нису обезбеђени лични пратиоци, те се налазе на листи чекања.

❖ **Недовољна компетентност наставника за рад са децом са посебним потребама**

У пракси се показало да доста наставника није спремно за инклузију у смислу недовољне обучености (додатна едукација за рад са овом децом која се реализује углавном у виду семинара и кратке обуке у многим случајевима се показала као недовољна)

- ❖ **Незаинтересованост наставника за рад са децом са посебним потребама**
Недовољна стимулисаност (финансијска), ни мотивисаност наставника такође отежава инклузију. Неки наставници су сензибилнији и због личних особина и ставова изражавају сами жељу за рад са овом децом, док има наставника који једноставно не желе да раде са њима што због повећања одговорности, те због личних ставова.
- ❖ **Редовне школе још увек нису потпуно адаптиране у смислу опреме и других средстава која су потребна за децу са посебним потребама**
Осим уклањања физичких и комуникацијских баријера, успостављања прилаза за инвалидска колица, неопходно је за одређену групу деце (нпр. деца са оштећењем вида) обезбедити и друга помагала која постоје у специјалним школама.
- ❖ **Присутност родитеља деце са посебним потребама у школи**
Родитељи деце са посебним потребама често пребаце сву улогу и одговорност на школско особље што се тиче дететовог образовања. Из различитих разлога они не посећују школе (због пословних обавеза рецимо), те не испуњавају најважнију дужност која се од њих очекује у инклузији.
- ❖ **Необразованост родитеља и непознавање дечијих права**
Ово се нарочито односи на припаднике ромске популације. Често необразовани родитељи ове популације не показују заинтересованост за образовањем своје деце. Такође, они родитељи који су заинтересовани, довољно не познају или нису информисани о дечијим правима, па самим тим наилазком на препреке при упису у школе, брзо одустају од тога.
- ❖ **Дискриминација**
У пракси можемо видети такође да је дискриминација деце са посебним потребама и даље присутна како у друштву тако и у образовном систему. Деца са посебним потребама се углавном регуларно и успешно уписују и укључују у редовне школе, мада постоје и случајеви где су школе на индиректан начин одбиле да упишу неку од ове деце иако по закону не би смеле.
- ❖ **Страх**
И даље постоји извесна доза страха код вршњака без потешкоћа и њихових родитеља у смислу могућности да буду повређена од стране деце са посебним потребама (нпр. од деце са поремећајем понашања испољеним у виду агресије), као и страх код родитеља деце са посебним потребама од малтретирања вршњака без потешкоћа.
- ❖ **Одбацивање**
Поред позитивних реакција од стране вршњака у већини школа, постоје такође појединачни случајеви где су деца са посебним потребама одбачена

од стране појединаца у одељењу. Неки вршњаци избегавају комуникацију, контакт, игру и уопштено дружење са децом са посебним потребама.

❖ **Малтретирање**

Присутно је и даље вербално и физичко малтретирање ове деце у појединим случајевима. Само вршњачко насиље уопштено, представља један од већих проблема данашњице.

❖ **Предрасуде и стереотипи о деци са посебним потребама**

Предрасуде и стереотипи и на њима изграђени негативни ставови представљају највећи проблем и основну препреку за реализацију инклузивног образовања. У народу су одувек биле распрострањене предрасуде на свим пољима, па тако и о овој групи деце. Оне настају због недовољне информисаности и незнања. Иако уопште нису били у контакту са овом децом, људи углавном гаје предрасуде попут тога да су сва ова деца склона насилном понашању, увек болесна, глупа, досадна, напорна, те да се другој деци не допада да се друже и уче с њима. Стога, већи број родитеља деце без тешкоћа не жели да се њихово дете дружи и посећује са неком од деце са посебним потребама. Такође, општепознате предрасуде се везују за ромску децу.

❖ **Едукација људи**

Генерално гледано, људи нису довољно едуковани о овој теми.

❖ **Медијска (не)видљивост**

Један од проблема представља и недовољна заступљеност ове теме у медијима.

❖ **Ставови према инклузији деце са посебним потребама**

Ставови наставника и свих лица која учествују у овом процесу, као и уопштено људи и јавности о овој теми су подељени, па упркос позитивним ставовима и даље негативни ставови преовлађују.

❖ **Финансијска средства**

Инклузија као процес захтева велика финансијска улагања, како за обезбеђење стручних кадрова, њихову едукацију, обезбеђења неопходне опреме за рад са децом са посебним потребама, тако и за реструктурирање школских објеката. Што се овога тиче, наша земља може се рећи, нема довољно могућности за потпун развој једног оваквог процеса, те заостаје за економски боље развијеним земљама.

У зависности од тога колико је наша земља спремна и способна да отклони наведене баријере, зависиће и могућност остварења успешне инклузије у њој.

7. Закључак

Инклузивно образовање као новина у нашем образовном систему и уопштено у нашој земљи, наишло је на бројне критике и негативне реакције. Временом, како се полако уводило у систем, све већи број људи се залаже и подржава га, па су позитивне реакције такође присутне.

Процес инклузије деце са посебним потребама је заснован на принципу хуманости пре свега и свим људским вредностима, начелима правде и људских права, па тако сматрам да је нељудски некемо ускратити права која би требало да припадају сваком људском бићу, па тако и право на образовање.

Инклузија у Србији се одвија у два смера, на реструктурисању редовних и специјалних школа. Што се тиче специјалних школа, оне су и даље неопходне из разлога што за једну групу деце са посебним потребама представљају боље решење за сам њихов развој и због боље опремљености и стручног кадра као и искуства у раду са њима. То свакако не значи да деца која похађају специјалне школе требају бити дискриминисана и изопштена из друштва. Оно што је урађено у том смеру јесте да је омогућен прелазак из специјалних у редовне школе и обрнуто, то што оне сарађују у настави, како би деца из специјалних школа имала контакт са другом децом и била укључена у друштво. Увођењем инклузије деце са посебним потребама прво бивају упућена на упис у редовне школе, а ако родитељи одлуче могу их уписати у специјалну школу уз сагласност Интерресорне комисије. Ова одлука не искључује могућност да то дете некад пређе у редовну школу, што је управо и циљ.

Највећа препрека укључености деце са посебним потребама у друштво представљају ставови људи о њима. Дакле, није проблем толико ни њихово школовање у оквиру специјалних школа, да их људи на основу тога не избегавају и не каче им етикете попут „специјалци“. То можемо увидети и сада иако су укључена у редовну наставу и даље су на неки начин одвојена од остале деце, тако што их прати стигматизација само под новим називом „инклузивци“. Стога, колико год се процес инклузије у школама добро одвијао неће бити потпун док се овакви ставови неискорене.

Што се тиче актуелног стања остваривања инклузије у нашој земљи, може се рећи да је на добром путу и поред наведених препрека које сам навела у раду. Међутим, да би овај процес био успешан у потпуности, потребно је радити на уклањању свих тих баријера. У пракси видимо да се ради на томе, по томе што се спроводе разни пројекти, људи се све више едукују о овој теми, медијски се све више говори о томе. Такође, подаци добијени из истраживања указују да су се ова деца добро снашла у редовним школама и да је њихов напредак много већи него у специјалној школи, а такође и да су лепо прихваћена од стране вршњака.

Оно што битно отежава инклузију јесу и ставови наставника из разлога што овај процес јесте доста сложен и захтеван, па због мањка стручних сарадника и финансијских средстава највећа улога и одговорност је пала на њих. Са те стране можемо и разумети зашто имају негативне ставове.

Пошто је овај процес новина код нас и још увек је у развоју рано је још доносити свеопшти закључак и очекивати високе резултате. Међутим, мишљења сам да ће се у будућности реализовати успешно и приближити најуспешнијим

земљама, попут Финске која служи као пример свим земљама у погледу успешне инклузије.

Да би променили гледиште људи на инклузију, важно је схватити да циљ инклузије није само да се та деца нешто науче у оквиру редовних школа, јер доста њих и не могу да науче нешто много, већ пре свега да се укључе у друштво или да се социјализују.

Стварањем контаката и пријатељстава са децом без тешкоћа је врло важно за њихов живот, јер им у будућности могу помоћи на разним пољима када то више не буду могли родитељи, а школовањем у специјалним школама, деца са посебним потребама познају само исту такву децу, којој је такође потребна додатна подршка и помоћ. Инклузивним процесом, деца са посебним потребама у редовној школи и интеракцији са вршњацима ће се много више оспособити и развити своје вештине и потенцијале до максимума, што је најважније за њихов самостални живот у будућности.

Међу овом групом деце постоје и деца са натпросечном интелигенцијом и вештинама, којој су била ускраћена права на развој, само на основу њиховог хендикеп. Уместо да се у први план ставе могућности те деце и она сама као особе, људима у први план упада само њихов хендикеп. У том погледу, за крај ћу навести два примера.

Томас Едисон, за кога су учитељи рекли да је ментално заостао, те је био искључен из тог разлога из школе и није стекао скоро никакво формално образовање. Уз љубав и подршку своје мајке која је преузела бригу о његовом образовању и подучавала га код куће, успео је да развије своје потенцијале, те је извршио огроман утицај на живот у 20-ом веку.

Ник Вујичић, који је рођен са генетским поремећајем који карактерише недостатак сва четири екстремитета. Упркос томе, он је способан да извршава многе радње које доста људи без телесних сметњи нису савладали (нпр. пливање). Може се рећи, да он данас води скроз самосталан и нормалан живот као и ми. Оно што је специфично за њега је да кроз мотивационе говоре и књиге, помаже милионима људи широм света.

Управо, на основу наведених примера, морамо се запитати, ако су особе са сметњама у развоју способне да помогну нама, зашто ми не би били способни да помогнемо њима.

8. Литература

Билтен ВеликиМали, Тема броја: Образовање. (2010). Панчево: Иницијатива за инклузију ВеликиМали.

Велишек-Брашко, О. (2013). *Развој компетенција за инклузивно образовање у систему професионалног развоја наставника.* Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.

Видановић, И. (2005). *Појединац и породица : методе, технике и вештине социјалног рада.* Београд: Ауторско издање.

Влаовић-Васиљевић, Д., Милорадовић, С., и Пејовић-Милованчевић, М. (2016). *Водич за рад интерресорних комисија (ИРК) за процену потреба за пружањем додатне образовне, здравствене или социјалне подршке детету и ученику.* Београд: Центар за социјалну политику.

Водич кроз инклузију у образовању. (2006). Сарајево: Удружење „Друштво уједињених грађанских акција“ (ДУГА).

Вујачић, М. (2006). *Проблеми и перспективе деце са посебним потребама.* Београд: Институт за педагошка истраживања.

Вујачић, М., Лазаревић, Е., и Ђевић, Р. (2015). *Инклузивно образовање: Од законске регулативе до практичне реализације.* Београд: Институт за педагошка истраживања.

Гутвајн, Н., Лалић-Вучетић, Н., и Стоканић, Д. (2014). Зборник резимеа: *Савремени приступи инклузивном образовању.* Сремска Митровица: Висока Школа струковних студија за васпитаче и пословне информатичаре – Сирмијум, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Ђукић, М. (2011). *Инклузивно образовање: Од педагошке концепције до праксе.* Нови Сад: Филозофски факултет, одсек за педагогију.

Ђукић, М. (2012). *Инклузивно образовање: Образовање за све.* Нови Сад: Филозофски факултет, одсек за педагогију.

Ђукић, М. (2013). *Инклузивно образовање: Развојни правци и перспективе.* Нови Сад: Филозофски факултет, одсек за педагогију.

Закон о основама система образовања и васпитања. (2009). Београд: Службени гласник РС.

Закон о социјалној заштити. (2011). Београд: Службени гласник РС.

Инклузивни одгој и образовање у школи. (2015). Сарајево: Удружење „Друштво уједињених грађанских акција“ (ДУГА) и УНИЦЕФ Босна и Херцеговина.

Јањић, Б., Бекер, К., и Милојевић, Н. (2010). *Водич за родитеље деце којој је потребна додатна подршка у области образовања, социјалне и здравствене заштите.* Београд: Министарство просвете.

Јеротијевић, М., Мрше, С., Симић, Ј., и Дасукидис, В. (2013). *Инклузивно образовање – од закона до праксе, Приручник за просветне инспекторе.* Београд: Мрежа подршке инклузивном образовању у партнерству са Групом МОСТ.

Лазаревић, М., Марковић, С., и Николић, С. (2008). *Приручник за рад са децом са сметњама у развоју.* Нови Сад: Новосадски хуманитарни центар (НСХЦ).

Матијевић, Д., Сокал-Јовановић, Ј., Рудић, Н., Видојевић, О., Калањ, Д., Младеновић-Јанковић, С., Котевић, А., и Јовановић, В. (2010). *Приручник за рад у заједници са породицама деце са сметњама у развоју.* Београд: Градски завод за јавно здравље.

Мрше, С., и Јеротијевић, М. (2012). *Приручник за планирање и писање индивидуалног образовног плана.* Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Ослонци и баријере за инклузивно образовање у Србији. (2006). Београд: Центар за евалуацију, тестирања и истраживања.

Правилник о ближим упутствима за утврђивање права на индивидуални образовни план, његову примену и вредновање. (2010). Београд: Службени гласник РС.

Правилник о програму свих облика рада стручних сарадника. (2012). Београд: Службени гласник РС - Просветни гласник.

Правилник о додатној образовној, здравственој и социјалној подршци детету и ученику. (2010). Београд: Службени гласник РС.

Правилник о ближим условима и стандардима за пружање услуга социјалне заштите. (2013). Београд: Службени гласник РС.

Радовановић, Д. (2008). *У сусрет инклузији – дилеме у теорији и пракси.* Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију-издавачки центар (CIDD).

Сузић, Н. (2008). *Увод у инклузију.* Бања Лука: ХБС Бања Лука.

Synthesis report and Chapter 9 Serbia in Education Policies for Students at Risk and those with Disabilities in Sout Eastern Europe: Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Kosovo, FYR of Macedonia, Moldova, Montenegro, Romania and Serbia. (2007). Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).

Farrell, M. (2012). *Education Special Children: An Introduction to Provision for Pupils with Disabilities and Disorders*, (Second Edition). New York: Routledge.

Хрњица, С., Митић, М., Пипер, Б., Радојевић, Б., Рајовић, В., Стефановић, М., Вељковић, Л., Жегарац, Н., и Радовић-Жупунски, М. (2011). *Деца са сметњама у развоју, потребе и подршка*. Београд: Републички завод за социјалну заштиту.

Интернет сајтови

https://www.unicef.org/serbia/Istrazivanje_o_socijalnoj_inkluziji_-_Rezime.doc

<http://www.inkluzija.org/biblioteka/Def-IO-NSkola.pdf>

<http://www.inkluzija.org/biblioteka/rscObrazovnainkluzija2.pdf>

<http://www.zuov.gov.rs/poslovi/katalog-su/standardi-kompetencija/?lng=lat>

<http://www.pokazivac.com/osmogodisnjak-krisom-sakupio-novac-za-invalidska-kolica-najboljem-drugaru/>

<http://www.mrezainkluzija.org/>

<http://www.ljudskaprava.gov.rs/>

<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/sr/>

<http://www.mpn.gov.rs/>

<http://www.decjesrce.rs/>